

Олег ПОЛЯНСЬКИЙ, Руслана ПОЛЯНСЬКА

ПУБЛІКАЦІЇ ОМЕЛЯНА ТЕРЛЕЦЬКОГО У ВИДАННЯХ “ПРОСВІТИ”

Висвітлено один із аспектів життєпису історика, географа, мистецтвознавця, педагога, громадського діяча Омеляна Терлецького – видавничу співпрацю з Товариством “Просвіта”. Розкрито діяльність вченого як редактора часопису “Народна Просвіта” та науково-популярної серії книжечок “Знання. Бібліотека науково-популярних викладів під редакцією Омеляна Терлецького”.

Ключові слова: Омелян Терлецький, “Просвіта”, громадсько-політичне життя Галичини, просвітянські часописи.

Постать Омеляна Терлецького довгий час практично не привертала до себе серйозної уваги дослідників. Невеликі енциклопедично-довідкові інформації¹ не розкривають багатогранної діяльності цієї неординарної особистості – вченого-історика, географа, мистецтвознавця, педагога, громадського діяча. Щоправда, упродовж останнього часу з’явилися наукові публікації, в яких зроблено перші спроби визначити місце та роль О. Терлецького в науковому, громадсько-суспільному житті західноукраїнських земель кінця XIX – першої половини XX ст., окреслити основні напрямки його педагогічної діяльності².

У даній статті висвітлюється один із аспектів життєпису Омеляна Терлецького – видавничу співпрацю з Товариством “Просвіта”. Адже впродовж багатьох років він брав активну участь у його роботі, був членом Головного Відділу Товариства, редактором часопису “Народна Просвіта”, опублікував більше десятка статей на історичну тематику в щорічних календарях “Просвіти”, часописах “Народна Просвіта”, “Життя і знання”; редагував науково-популярну серію книжечок, які називалися “Знання. Бібліотека науково-популярних викладів під редакцією Омеляна Терлецького”, що виходила у Львові в 20-х роках минулого століття під грифом “Просвіти”.

Окремо варто наголосити на тому, що тривалий період його життя та діяльності пов’язаний з Тернополем. Так, зокрема, у 1898–1900 рр. Омелян Терлецький працював учителем історії та географії в Українській державній гімназії Тернополя, а у 1900–1912 рр. займав посаду професора історії, завідував кабінетом історії та географії у Тернопільській вищій реальній школі³. Саме тут, у Тернополі, побачило світ його дослідження про видатного українського культурного та політичного діяча Костянтина Острозького⁴. О. Терлецький був також одним із засновників і диригентів товариства “Тернопільський Боян”⁵, у 1912–1913 рр. працював директором гімназії товариства “Рідна школа” в Чорткові.

Очевидно, що вже тільки ця інформація свідчить про доволі широкий спектр громадської, педагогічної діяльності та наукових зацікавлень Омеляна Терлецького,

який народився у грудні 1873 р. у с. Крамарівка Ярославського повіту в родині священика. У 1884–1886 рр. навчався в Ярославській, а у 1886–1892 рр. Стрийській гімназіях. Далі – студент філософського факультету Львівського університету (1892–1896). Належав до Львівської історичної школи Михайла Грушевського, який вважав його одним із своїх найздібніших учнів. Варто згадати, що до цієї школи належали, зокрема, Мирон Кордуба, Степан Томашівський, Зенон Кузеля, Іван Крип'якевич та інші знакові постаті західноукраїнської наукової еліти.

Перші публікації О. Терлецького з'явилися за підтримки М. Грушевського вже у 1895 р. у “Записках наукового товариства ім. Т. Шевченка”⁶, а вже наступного 1896 р. там же було видруковано серйозні наукові розвідки молодого вченого⁷. Потім був п'ятнадцятирічний тернопільський період його життя (1898–1913). У 1913 р. він повернувся до Львова, де працював професором Української державної академічної гімназії.

Перша світова війна позначилася на особистій долі та наукових зацікавленнях Омеляна Терлецького. Мобілізований до австрійської армії, а згодом по лінії Союзу Визволення України, переведений в табори для військовополонених українців в Раштадті та Вецлярі, він там працював диригентом хору, оркестру, читав лекції з історії, займався дослідженням становища українських військовополонених. Наслідком усього пережитого стало опубліковане в 1918 р. оригінальне понад чотирьохсотсторінкове видання “Історія української громади в Раштадті 1915–1918”⁸.

У міжвоєнний період О. Терлецький був довголітнім членом Головної Управи товариства “Рідна школа”, певний час очолював його. Паралельно керував товариством “Учительська громада”, а згодом опублікував цікаву аналітичну роботу про нього⁹. Важливою сторінкою в науковій біографії вченого стала його багаторічна праця в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка, до якої його залучив М. Грушевський. Саме в “Записках НТШ” О. Терлецький опублікував свої перші рецензії та наукові статті. У 1921 р. він став дійсним членом Товариства (історико-філософської секції) та головою історико-джерелознавчої комісії. Частина його досліджень, зокрема книжкових, вийшли під грифом НТШ¹⁰.

У період Другої світової війни контактував з Українським Центральним Комітетом, публікувався в газеті “Краківські вісті”, видрукував кілька книг у львівському “Українському видавництві”¹¹. По війні викладав у Львівському університеті, працював у Львівському відділі Інституту історії України АН УРСР. Як представник історичної школи М. Грушевського, співробітник Союзу визволення України та Українського Центрального Комітету переслідувався органами радянської влади, звинувачувався у т.зв. “українському буржуазному націоналізмі”, був звільнений з Львівського університету і деякий час працював у Львівському відділі Інституту археології, згодом у відділі історії України Інституту суспільних наук АН УРСР. Помер у лютому 1958 р. у Львові й похований на Личаківському цвинтарі.

Тепер детальніше проаналізуємо проблему видавничої співпраці Омеляна Терлецького з Товариством “Просвіта”, адже протягом тривалого часу він не просто брав активну участь у його роботі, а входив до складу його керівництва (член Головного Виділу), був редактором часопису “Народна Просвіта” та науково-популярної серії книжечок, що називалася “Знання. Бібліотека науково-популярних викладів під редакцією Омеляна Терлецького”.

У щорічних календарях “Просвіти” О. Терлецький опублікував понад десять статей на історичну тематику, серед яких варто виділити: “Географічні обставини і три Українські держави”, “Суспільні верстви в історії України”, “Україна і Московщина”, “Велика битва під Конотопом”¹². У них з позицій історика-державника автор розглядає концептуально важливі проблеми історії України, зокрема, роль географічного фактора у вітчизняній історії, українсько-російські взаємини та ін.

Низку науково-популярних статей О. Терлецького опубліковано в інших виданнях “Просвіти”, зокрема, в часописах “Народна Просвіта” та “Життя і знання”. Так, наприклад, кілька статей присвячено 55-річному ювілею Товариства: “Про пам’ятні роковини”, “Як має виглядати життя в читальні”, “Просвітний рух на українських землях”¹³, культурно-освітній тематиці: “Мандрівні народи”, “Первісна культура в людей”, “Мистецтво в старинних і середньовічних часах”¹⁴. Дослідник уважно слідкує за науковим життям, пише та публікує рецензії на унікальні фундаментальні видання: “Українську Загальну Енциклопедію” у трьох томах, “Історію українського війська”, друкує статтю до 280-річчя смерті Богдана Хмельницького – “Великий Гетьман”¹⁵.

Саме “Просвіта” в 20–30-х рр. ХХ ст. видала низку історичних праць О. Терлецького, які стали вагомим надбанням історичної науки. Аналізуючи їх, слід насамперед зупинитися на його фундаментальній двотомній праці “Історія Української держави”¹⁶, що вийшла накладом просвітянського фонду “Учітеся, брати мої!” і стала першою спробою в українській історіографії створити працю, присвячену історії української державності. Будучи представником державницької школи в українській історіографії й обґрунтовуючи актуальність розробки саме такого дослідження, він зазначає: “Історія народної маси стояла у нас занадто високо понад історію Української держави, особливо в популярній літературі. Але події новіших часів показали нам практично, як тісно зв’язана історія народу з державою і яке першорядне місце займає держава в життю народу. Це й спонукало автора до пропозиції нашому громадянству саме історії Української держави”¹⁷.

В історії Української держави ІХ–ХVІІІ ст. автор виділяє дев’ять періодів, які називає “добами”: 1) від часу постановня Київської держави до прийняття християнства у 988 р.; 2) від введення християнства до Мстислава I 1132 р.; 3) від смерті Мстислава I до татарського наїзду 1259 р.; 4) від татарського наїзду до скасування автономії Галичини в 1387 р.; 5) від скасування автономії Галичини до постановня Запорозької Січі 1552 р.; 6) від заснування Запорозької Січі до виступу Богдана Хмельницького у 1648 р.; 7) від виступу Богдана Хмельницького до Переяславського договору 1659 р.; 8) від Переяславського договору до битви під Полтавою 1709 р.; 9) від битви під Полтавою до ліквідації автономії України у 1782 р.

Даючи свою, авторську періодизацію історії Української держави, яка й тоді, у 20-х рр., не співпадала з концепціями тогочасних істориків (напр. Миколи Аркаса, Михайла Грушевського), й сьогодні суттєво відрізняється від теорій сучасної української історіографії, О. Терлецький робить таке застереження: “Це зроблено головно для практичних цілей, для легшого перегляду подій, опираючися зрештою на наукових підставах. Щодо самого поділу можуть бути деякі відмінні погляди”¹⁸.

Крім оригінально інтерпретованого фактажу з політичної історії України, привертають до себе увагу аналітично-концептуальні висновки з історії Української держави княжої і козацької доби. Вони прямо перегукуються з трактуваннями

М. Грушевського у його відомій праці “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства”.

Для порівняння – М. Грушевський: “Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської; Володимиро-Московська – другої, великоруської. ... Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., ... не можна включати Київської держави в історію великоруської народності. Етнографічна й історична близькість народності української до великоруської не повинна служити причиною до їх перемішувань, – вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічами”¹⁹. О. Терлецький: “Київська держава була східно-слов’янською чи руською державою з перевагою українського елементу й тому її можна назвати українсько-руською, а навіть українською державою. Галицько-волинська держава була чисто українською державою”²⁰.

Концептуально принципові висновки О. Терлецького щодо Української держави козацької доби. Вона, на його думку, “була становою державою, де не було рівноваги суспільних верств ... і де політичну й суспільну перевагу мала одна суспільна верства – козацтво. Політично-суспільний лад Української держави козацької доби був аналогічним до такого ж ладу західно- і середньоевропейських держав, тільки був спізнений у своєму розвитку понад сто років. ... Козацько-українська держава була суперечністю до московської держави під політично-суспільним поглядом. ... Січ дала основу до здобування Української держави, але зоставшися при примітивним політично-суспільним ладі, стала в другій половині XVII і в XVIII ст. суперечним чинником до Української держави, збудованої на європейський лад”. Аналізуючи причини занепаду козацької держави, історик зауважує, що “упадок козацько-Української держави викликали: некорисне географічне положення України до тодішніх цивілізаційних осередків, існування степу, сусідство з Ордою, внутрішні контрасти в зв’язку з існуванням двох негативних типів в українському громадянстві й врешті: агресивна політика Польщі й Москви супроти України”²¹.

Варто зазначити, що ці висновки О. Терлецького, зроблені понад вісімдесят років тому, не розходяться з сучасними оцінками місця та ролі українського козацтва, Запорозької Січі й козацької держави. Так, відомий дослідник, академік В. Смолій наголошує на державотворчій функції козацтва, яке перехопило естафету державницьких традицій, що перервалися після сходження з політичної арени Галицько-Волинського та Київського князівств, навіть більше – вперше державотворча функція перейшла безпосередньо до рук представників народу. Запорозьку Січ він розглядає як своєрідне втілення української державності, зауважуючи те, що з утворенням Української гетьманської держави, мали місце випадки, коли Кіш Війська Запорозького проводив політику, що суперечила державницьким устремлінням українських гетьманів²².

Таким чином, синтетичний курс історії Української держави О. Терлецького не мав аналогів у тогочасній українській історіографії і був, після узагальнюючих праць М. Грушевського, М. Аркаса та О. Єфименко, найбільшим її досягненням. В цьому плані О. Терлецький справді виявився одним з найдібніших учнів свого видатного вчителя. Адже узагальнюючі роботи І. Крип’якевича, Д. Дорошенка та ін. з’явилися лише в 30-х рр. XX ст., тоді, як “Історія української держави” О. Терлецького – в першій половині 20-х рр. При цьому варто наголосити, що праці М. Гру-

шевського, О. Єфименко були написані з позицій народницької школи в історіографії, а двотомна робота О. Терлецького вперше, в такому форматі, розглядає історію саме Української держави.

Товариство “Просвіта” у 30-х рр. опублікувало ще цілу низку праць О. Терлецького, які відігравали важливу роль не лише в науковому трактуванні історії України, а й в поширенні історичних знань і формуванні національної свідомості народу. До них, в першу чергу, слід віднести чотири випуски: “Історія України: княжа доба”, “Історія України: козацька доба”, “Історія України від 1728 до 1917 р.” та “Історія України від 1917 до найновіших часів”, що побачили світ 1936 р.²³

У 1938 р., до свого сімдесятиліття, “Просвіта” видала окремим томом, на більш як 400 сторінках, нове доповнене видання, з багатьма ілюстраціями та картами. У вступному слові від редакції зазначається: “Друге видання цієї такої гарної, цікавої й корисної книжки... виходить у ювілейний рік нашого Товариства, в сімдесятиліття “Просвіти”. І це дуже добре складається. Це дає нагоду широким масам нашого народу придбати собі цю книжечку – щось наче пам’ятку великих просвітянських днів, що будуть у нас скрізь у 1938 р., в ювілейному році “Просвіти”. Нехай же в парі із звеличуванням нашої найстаршої культурно-освітньої установи поглиблюється знання нашого минулого, а з ним і любов до всього, що створив наш народ найкращого за той довгий час свого життя”²⁴.

У книзі чітко простежується історична концепція О. Терлецького, який шануючи історичну схему свого вчителя – М. Грушевського, все ж мав свою точку зору і стояв на чітких державницьких позиціях в українській історіографії. Так, у вступі історик робить свою періодизацію історії України, виділяє в ній три доби: княжу, козацьку і нову. Він характеризує кожну з них, зазначаючи, що провідну роль у першій відігравали князі, другій – козацтво, а третій – селянство. Власне княжу добу дослідник вважає “найсвітлішою”, яка виявила “славу, могутність і велич України”. Центральне місце в козацькій добі посідає Гетьманська Україна. “Козацька доба, – пише він, – це доба відродження України по першому політичному ударі, по першому нещасті, яким був упадок княжої держави. Вона є доказом великої живучості українського народу. Нова доба в історії України постала тоді, коли впала Українська держава козацької доби, коли перестала існувати Козаччина – та суспільна верства, що була головним чинником при побудові цієї держави. Ця доба в історії України найкоротша... це щойно підготовка до чогось дальшого, до чогось вирішального в житті нації, яке раніше чи пізніше має наступити...”

Показавши, що ліквідація козащини призвела до втрати української державності й характеризує нову добу в історії України як бездержавну, О. Терлецький, все ж, визначає історичну перспективу українського народу. На його думку, це – “визвольні змагання” як “великий поступ у розвитку нації”. Він наголошує, що “ці змагання – це тільки перша спроба поставити наново Українську державу, відбудувати те, що втрачено з кінцем княжої доби”. Важливим є твердження автора про те, що “нову добу можна б назвати також “селянською добою”, бо в цій добі селянство – найважливіша суспільна верства, що на неї спирається українство”²⁵.

До-речі, проблемі українського національно-визвольного руху О. Терлецький присвятив окремі праці. Так, ще 1921 р. опубліковано його невеличку брошуру “Як будував і як руйнував український народ”, яка перевидана “Українським

видавництвом” у 1941 р. В цьому ж видавництві вийшла ще одна книжка дослідника – “Визвольна боротьба українського народу”. В цих публікаціях він багато уваги приділяв аналізу історії української державності, зокрема, причинам її занепаду. Особливий інтерес О. Терлецького викликали події Другої української національної революції 1917–1921 рр., коли українці отримали шанс відродити свою державність, але не змогли його реалізувати. Ці проблеми не втратили своєї актуальності, тому висновки історика звучать злободенно й сьогодні. Причини поразки національної революції він вбачає у невідготованості українського громадянства і вищої української політичної верхівки до побудови власної держави. Іншою причиною було те, що “цю державу ми будували в огні революції”, причому “Української держави ми не відбудували під одним гаслом: “незалежність і могутність”. Зрештою, зауважує О. Терлецький, український народ не хотів визнавати авторитету своєї влади”. До цих внутрішніх причин падіння Української держави додалися зовнішні чинники, серед яких – “негативний вплив більшовизму і несприятливі міжнародні обставини”²⁶.

Тому, на думку О. Терлецького: “При будівництві третьої Української держави ми показали менше здатності, як наші предки з часів Хмельниччини, не кажучи про ці суспільні класи, що збудували першу Українську державу (Київську Русь – *О. П., Р. П.*). У нас було замало політичного розуму і тому нам було дуже важко будувати свою державу. У нас не було єдності, а замість цього взаємна недовірливість, а то й безоглядна боротьба. І нічого дивного, коли внаслідок у нас вийшло руйнування своєї власної державної будівлі”²⁷.

“Просвіта” опублікувала й інші праці Омеляна Терлецького, зокрема – “Вплив природи на історію України”²⁸, “Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками”²⁹. В першій вчений аналізує роль географічного фактора в історії України: “не знаючи... впливів географічних обставин на нашу історію, – зауважує він, – не можемо не раз зрозуміти, чому в першій половині княжої доби Україна станула на одному з перших місць між народами Європи, а з кінцем XVIII ст. знайшлася на одному з останніх місць між ними. Не можемо теж справедливо оцінити наших політичних катастроф, не знаючи, яку участь у цьому мали географічні обставини”³⁰.

У книзі розглядаються питання впливу природи на історію різних народів, висвітлюється географічне розташування України, його позитиви і негативи, детально аналізується територія, зокрема площа і чисельність населення, природні рубежі, клімат, природні багатства та ін. Особливий інтерес становить розділ, в якому йдеться про расову приналежність українців та етнографічні зони України. Наукова полеміка автора з польськими та московськими географами спрямована на обґрунтування тези про те, що Україна є самостійною природною одиницею. Загальні висновки О. Терлецького назагал оптимістичні: природа мала великий вплив на історію України, а цей вплив її був переважно корисним. ... При таких корисних впливах природи майбутнє українського народу заповідається дуже гарно”. Далі вчений накреслює своєрідний дороговказ: “і тільки від нас самих, та й від цих поколінь, що прийдуть за нами, буде залежати, щоби не попусувати цієї гарної нашої майбутності”³¹.

У роботі О. Терлецького – “Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками” досліджуються проблеми місця і ролі України в боротьбі з печенігами, половцями, монголо-татарами, Кримським ханством та ін., як пише автор, степовиками. Висвітлюється також боротьба з агресією османської Туреччини. Вже у вступі

дослідник наголошує, що “в польських, московських чи то москвофільських книжках не раз говориться, що Польща, згідно Росія мають великі заслуги перед Європою, бо вони обороняли її перед турками й татарами, при чім заслуги України ставляться зовсім на боці. Не відмовляючи їм деяких заслуг, під цим оглядом праця показує, що не вони, а саме Україна була головним заборолом культури й цивілізації і то не тільки за татарсько-турецьких часів, але перед тим також”³². Навівши ряд конкретних аргументів на підтвердження своєї концепції, О. Терлецький, робить висновок: “Двадцять сім поколінь українського народу мало перед собою боротьбу зі степовиками. Це немаловажна праця в історії людства! І під цим оглядом ні один народ Східної Європи не може рівнятися з українським. ... І це нам треба мати все на увазі, і з цього здавати собі справу! А коли ми пам’ятаємо, що Україна таку почесну працю сповнила для культури й цивілізації, бо довгі століття її обороняла, то не на те це пам’ятаємо, щоби домагатись вдячності від цивілізованих народів, (без цього ми можемо обійтись), а на те, щоби ми вміли цінити нашу минувшину, щоби ми мали почуття цінності й вартості українського народу, бо тільки тоді потрапимо себе пошанувати та гідно виступати у зносинах з іншими народами, без огляду на те, чи будуть це особисті наші зносини, чи навіть зносини на широкому політичному полі, там, де рішається доля народів”³³. Актуальність останніх рядків вченого очевидна й сьогодні.

Тема “Публікації Омеляна Терлецького у виданнях “Просвіти” дає можливість не просто розкрити одну з важливих сторінок нашої історії, а й показати ту величезну багатогранну культурно-освітню роботу, яку протягом сімдесяти років здійснювала “Просвіта” і такі її подвижники, як Омелян Терлецький. Конкретний аналіз й узагальнення багатьох проблем даної теми дозволяє провести певні аналогії з діяльністю нинішньої “Просвіти” та її лідерів і, що найважливіше, творчо використати той багатющий досвід довоєнної “Просвіти”, який так потрібен нинішній “Просвіті” і у видавничій та бібліотечній справі, і в організації та проведенні культурно-мистецьких заходів, і, зрештою, в жертвовній праці на ниві національного відродження всіх її членів, зокрема, – наукової та творчої інтелігенції, до якої належав і Омелян Терлецький.

Oleh Polians'kyi, Ruslana Polians'ka. Publications of Omelian Terlets'kyi in “Prosvita” editions

The authors focus on one of the aspects of the life of historian, geographer, art scholar, pedagogue and public activist Omelian Terlets'kyi – his editorial collaboration with “Prosvita”. The work of the scholar as an editor of the periodical “Narodna Prosvita” and of the series of scientific-popular books “Znannia” is explored.

Key words: Omelian Terlets'kyi, “Prosvita”, socio-political life of Galicia, enlightening periodicals.

¹ Стеблій Ф. Терлецький Омелян // Довідник з історії України. – К.: Генеза, 2001. – С. 849; Стеблій Ф. Терлецький Омелян Антонович // Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України. Наукова діяльність, структура, працівники. – Львів, 2001. – С. 309–310; Енциклопедія українознавства. Т. 8., – Львів, 2000. – С. 3172; Encyclopedia of Ukraine. Volume V. St. – Z. – Toronto; Buffalo; London, 1993. – S. 195.

- ² *Гудь Богдан*. Омелян Терлецький – автор першої “Історії української держави” // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича. – Львів, 2001. – С. 580–592; *Децик Р.* Омелян Терлецький – історик школи М. Грушевського // Сторінки історії. Збірник наукових праць. – К.: “Політехніка”, 2005. – С. 50–62.
- ³ ДАТО. – Ф. 40. – Оп. 1. – Спр. 704. – Арк. 37–38; Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі. До сторіччя заснування. 1898–1998. – Тернопіль; Львів, 1998. – С. 399, 426.
- ⁴ *Терлецький О.* Василь Константин князь Острожский. История фондации князя Острожского в Тернополи. – Тернопіль, 1909. – С. 1–47.
- ⁵ *Бойцун Любомира*. Тернопіль у плінні літ. Історико-краєзнавчі замальовки. – Тернопіль: Джура, 2003. – С. 342–343.
- ⁶ Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т. V. – Львів, 1895.
- ⁷ ЗНТШ. Т. XII. – Львів, 1896. – С. 1–26; ЗНТШ. Т. XIV. – Львів, 1896. – С. 1–30.
- ⁸ *Терлецький Омелян*. Історія української громади в Раштаті 1915–1918. – Київ; Ляйпціг: Українська накладня, 1919. – С. 1–429.
- ⁹ *Терлецький Омелян*. Історія “Учительської громади” (1908–1933) // Двадцятьп’ятьліття товариства “Учительська громада”. Ювілейний науковий збірник. – Львів, 1935. – С. 7–48.
- ¹⁰ *Терлецький Омелян*. Гетьманська Україна і Запорозька Січ. – Львів: НТШ, 1936; *Терлецький Омелян*. Антропогеографія в середніх школах. – Львів: НТШ, 1913.
- ¹¹ *Терлецький Омелян*. Визвольна боротьба українського народу. – Львів: Українське видавництво, 1941; *Терлецький Омелян*. Як будував і як руйнував український народ. – Львів: Українське видавництво, 1941.
- ¹² Народний ілюстрований календар товариства “Просвіта” на звичайний рік 1923. – Львів, 1922; Народний ілюстрований календар товариства “Просвіта” на звичайний рік 1929. – Львів, 1928; Народний ілюстрований календар товариства “Просвіта” на звичайний рік 1930. – Львів, 1929; Народний ілюстрований календар товариства “Просвіта” на звичайний рік 1931. – Львів, 1930; Народний ілюстрований календар товариства “Просвіта” на звичайний рік 1939. – Львів, 1939.
- ¹³ Народна Просвіта. – 1923. – Ч. 1, 8.
- ¹⁴ Життя і знання. – 1928. – Ч. 7/8; 1929–1930, Ч. 7; 1930–1931, Ч. 7.
- ¹⁵ Місячник освіти – виховання – культури “Просвіта”. – 1937. – Ч. 1/2; 7/12.
- ¹⁶ *Терлецький Омелян*. Історія української держави. Т. 1: Княжа доба. – Львів, 1923.
- ¹⁷ Там само. – С. 6.
- ¹⁸ Там само. – С. 4.
- ¹⁹ *Грушевський М.* Звичайна схема “русской” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства // Вивід прав України. – Львів, 1991. – С. 8.
- ²⁰ *Терлецький Омелян*. Історія української держави. Т. 2: Козацька доба. – Львів, 1924. – С. 289.
- ²¹ Там само, с. 290–292.
- ²² Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Т. 1. – К., 2006. – С. 9–11.
- ²³ *Терлецький Омелян*. Історія України: княжа доба. – Львів: Просвіта, 1936.; *Терлецький Омелян*. Історія України: козацька доба. – Львів: Просвіта, 1936.; *Терлецький Омелян*. Історія України від 1728 до 1917 р. – Львів: Просвіта, 1936.; *Терлецький Омелян*. Історія України від 1917 р. до найновіших часів. – Львів: Просвіта, 1936.
- ²⁴ *Терлецький Омелян*. Історія України з багатьма образками та мапами. Нове, переглянуте й доповнене видання. – Львів: Просвіта, 1938. – С. 4.
- ²⁵ Там само. – С. 6.
- ²⁶ *Терлецький Омелян*. Визвольна боротьба українського народу. – Львів: Українське видавництво, 1941. – С. 80–84.
- ²⁷ *Терлецький Омелян*. Як будував і як руйнував український народ. – Львів: Українське видавництво, 1941. – С. 22.
- ²⁸ *Терлецький Омелян*. Вплив природи на історію України. – Львів: Просвіта, 1930.
- ²⁹ *Терлецький Омелян*. Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками. – Львів: Просвіта, 1930.
- ³⁰ *Терлецький Омелян*. Вплив природи на історію України. – Львів: Просвіта, 1930. – С. 3.
- ³¹ Там само. – С. 72–74.
- ³² *Терлецький Омелян*. Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками. – Львів: Просвіта, 1930. – С. 3.
- ³³ Там само. – С. 88, 91.